

Intézményi és kulturális transferek a 20. századi Magyarországon: átvétel, hibridizáció és elutasítás

(Záró beszámoló)

I. Az elért eredmények

II. Publikációk, konferenciaelőadások

I.

A kutatás a társadalmi intézmények, attitűdök és értékek transzferét vizsgálta Magyarországon 1918 és 1990 között, melyet új, levéltári források bevonásával hajtott végre. Eközben három fontos társadalmi területre koncentrált, melyek a következők voltak: szociálpolitika, városfejlesztés és fogyasztói kultúra.

Ezeket a területeket a transferek különböző formái figyelhetők meg, így lehetőséget kínálnak a tárgy eltérő szempontokból történő vizsgálatára is. A projekt elemezte a transferek okait; a csatornákat, melyeken keresztül az intézményi és kulturális transferek lebonyolódtak; a transferek végrehajtóit; a kritériumokat, melyek alapján a transfereket befogadták, vagy elutasították; valamint a transferek hatását a korabeli magyar társadalomra.

Kutatásunk elemezte azokat a folyamatokat, amelyekben a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a szociális kérdéssről való tudásteremtés nemzetközi hálózatokban intézményesült. Eredményeink szerint a hazai szociális törvényhozás korai kibontakozása – az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvénytől kezdve – részben annak volt köszönhető, hogy a szociálpolitikai elképzeléseket formáló nemzetközi hálózatokban ugyan a magyar részvétel szerény volt, de elegendő ahhoz, hogy tudatosítsa az iparosodás nyomán kialakuló modern szociális problémákat és közvetítse az ezek kezelésére szolgáló modelleket. Így Magyarországon a 19. század végén, tulajdonképpen megelőző jelleggel – hiszen az iparosodás nálunk ekkor még alig kezdődött meg – a törvényalkotásban részt vevő szakértők és politikusok, egyfajta társadalom-mérnöki tevékenység részeként, az európai keretekben kialakult tudás adaptálásával egy még jobbra csak a jövőben várt problémaegyüttes kezelésére való fölkészülést kezdték meg. A továbbiakban azonban fokozatosan megjelentek a kibontakozó jóléti intézményrendszer működésében így vagy úgy érdekelt csoportok, s a kialakult intézményi struktúráknak megvolt a saját nehézkedési ereje is. Így az első világháború körüli időkre már megjelent az útfüggőség, azaz az a jelenség, hogy a már

megtett fejlődési út korlátozta a lehetséges alternatívák számát és meghatározta a további fejlődés lehetőségeit.

Ez a fejlődés ugyanakkor cáfolja azt az elterjedt vélekedést, hogy a dualizmus-kori kormányzati liberalizmus megmerevedett, és képtelen lett volna választ adni a modernizációs és az iparosodás által előidézett szociális problémákra. Épp ellenkezőleg, legalábbis az ipar vonatkozásában a szakemberek közvetítette európai modellek alkalmazásával igyekezett elébe menni a fejlődésnek és jelentős szociálpolitikai programokat alkotott már az első világháború előtt. A két háború közötti korszakban a fejlődés folytatódott, a szociálpolitikai kérdések immár a politikai napirend elsőrendű kérdésének számítottak. Magyarország tagsága az ILO-ban ebben az időszakban – bár a belső meghatározó erökhöz képest, szemben a jóléti fejlődés induló fázisával – másodlagos tényező volt, de intézményesített csatornák működését jelentette, amelyek szerepet játszottak például a korszak végén a nyolcórás munkaidőről és a fizetett szabadság kérdéséről alkotott törvények keletkezésében, vagy a minimálbér meghatározásának folyamatában.

A szociálpolitika vonatkozásában a hazai és nemzetközi szakirodalom tanulmányozása mellett elvégeztük az ILO és Magyarország közötti kapcsolatok forrásainak feltárását a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Szakszervezetek Központi levéltárában az 1945 utáni időszakra is. Ez elsősorban a külügyminisztérium, a munka- és társadalombiztosítási ügyekben illetékes minisztériumok és az egykori SZOT nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó osztálya anyagainak vizsgálatát jelenti (különösen MNL OL XIX-I-1-r 6. doboz, XIX-J -1-j 1969/103 doboz, XIX-c-1-a 104. doboz, XIX-A-83-a doboz, XIX-J-1-k 27/b doboz, XIX-J-1-j 1969/103 doboz, XIX-J-1-j 104. doboz, XIX-I-1-r 6. doboz, XIX-J-1-j 1969/103 doboz, Szakszervezeti Levéltár 2. fond, 13. állag.1. és 4. ó. e.).

A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy ugyan az 1950-es években Magyarország a szovjet tömb más államaihoz hasonlóan szüneteltette tagságát az ILO-ban, mert azt a hidegháborús logikában „nyugati” intézménynek tekintette, de az 1960-as években mind fontosabbakká váltak a szakértői szintű kapcsolatok. Bár az 1960-as és 1970-es években is hidegháborús konfliktusok terepe volt az ILO, ahol egyes pozíciók betöltéséért, vagy az ILO-határozatok szövegezésének árnyalatnyi különbségeiért a szovjet blokk országainak diplomáciája összehangolt erőfeszítéseket tett, ám eközben – a Kádár rendszer nemzetközi imázsépítésének részeként – mind fontosabbá vált az is, hogy az ILO fórumain keresztül milyen kép alakul ki a világban a magyarországi munkaügyi és szociális állapotokról. Így az ILO intézményrendszeréhez való alkalmazkodás lassanként szemponttá vált a hazai szakpolitikai döntésekben is. Ezzel párhuzamosan szakértői szinten is egyre szorosabbá váltak

a kapcsolatok, ami lehetővé tette a társadalombiztosítási, szociálpolitikai területen a tudás transzferét. Ám eredeti várakozásainkkal ellentétben nem elsősorban arról volt szó a szocialista korszakban, hogy a magyar szakértők nyugati szociálpolitikai vagy munkaügyi megoldásokat tanulmányoztak, vagy ilyenekről informálódtak volna „nyugati” szakértőktől. A létező – részben már 1945 előtről örökölt – magyar jóléti rendszer kiépítettsége folytán nem teremtett igényt új tudás transzferjére, s ráadásul amúgy is számos vonatkozásban a nyugati intézményrendszerek típusába tartozott. Az ILO intézményrendszerében, amint az ENSZ számos szakmai szervezetében is, nem kelet-nyugat, hanem észak-dél vonatkozásában volt fontos a tudás transzfere. Magyarország – bár kisebb mértékben, mint például Csehszlovákia vagy az NDK – de szintén fontosnak tartotta, hogy a nemzetközi fejlesztési programok révén részt vegyen abban a tudástranzferben, amelynek révén az ún. fejlődő országok gazdasági és társadalmi viszonyait próbálták egy modernizációs paradigma keretén belül a „fejlett világ” sztenderdjei felé közelíteni. A szovjet blokk országai már csak világpolitikai befolyásuk erősítése végett is részt kívántak venni az 1960-as és 1970-es években ezekben a fejlesztési programokban, ami számos magyar szakember előtt is megnyitotta annak a lehetőségét, hogy évekre terjedően tanácsadói munkát végezzenek ázsiai vagy afrikai országokban.

Párizsban az OECD levéltárában Magyarország és az OECD kapcsolatait vizsgáltuk, amelyek már a taggá válás előtt, az 1980-as években elkezdődtek és 1990-től rendszeressé váltak. Érdeklődésünk homlokterében az a kérdés állt, hogy az OECD egyes részlegeinek tevékenysége mennyiben szorítkozott a magyarországi folyamatok tanulmányozására, vagy pedig mennyiben igyekezett a szervezet -- elemzések, intézményi megoldások javaslatai révén -- befolyásolni a hazai átalakulást, illetve mekkora sikerrel tette ezt saját intencióihoz képest; mennyiben befolyásolta az OECD keretei között megvalósuló transzfer a magyar folyamatokat, illetve a magyar szereplőknek mennyiben volt ráhatása az OECD Magyarországgal kapcsolatos tevékenységére, elemző munkájára, jelentéseire, stb. E kérdések különösen lényegbevágó a rendszerváltás időszakában, amikor a gazdaság, illetve a különböző állami alrendszerek átalakulásban voltak. Megválaszolásuk érdekében az OECD levéltárában a következő fondok Magyarországgal kapcsolatos dokumentumait tanulmányoztuk: EW/EC (Ad hoc Group for East-West Economic Relations), DEELSA/ELSA (Directorate for Education, Employment, Labour and Social Affairs / Employment, Labour and Social Affairs Committee), DSTI (Directorate for Sciences, Technology and Industry), STD (Statistics Directorate), CCEET (Center for Co-operation with European Economies in Transition). Ezek feldolgozása és a kapcsolódó hazai szerveknél

keletkezett források elemzése lehetőséget ad az ILO-ra vonatkozó eredmények továbbfejlesztésére.

A városfejlesztés vonatkozásában a könyvészeti források, levéltári anyagok, interjúk elemzése megmutatta, hogy az építészeti, városépítészeti tudás forrásai nagymértékű kontinuitást mutattak 1945 előtt és után. A források megismerése több területen lehetővé tette a transzferek csatornáinak feltérképezését. A városfejlesztés terén a szakmai transzferek legfontosabb csatornáit a korszakban a szakmai folyóiratok és a személyes szakmai kapcsolatok voltak. A Magyarországot Nyugat-Európával összekötő szakmai kapcsolatokat legjobban a CIAM-on (Congres Internationaux d'Architecture Moderne, Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa), illetve az ehhez tartozó magyarországi építészeket tömörítő CIRPAK-on keresztül lehet megfogni. Ennek tagjai voltak azok, akik tudatosan és folyamatosan igyekeztek a modern építészet elveit Magyarországon is meghonosítani.

A személyes tapasztalatokhoz való hozzáférés másik útja az ún. ego-dokumentumokon keresztül vezet. A Magyar Építészeti Múzeum és a HAP Galéria áldozatos munkájának köszönhetően az átlagosnál nagyobb számban állnak rendelkezésre kiadott formában jeles építészek önéletrajzai. Tovább javítják a helyzetet a különféle építészekkel készített interjúk. Ezek részben megjelentek (Osskó Judit különböző művei) részben például az 1956-os Intézet Oral History Archívumában találhatóak.

A szakmai transzferek személyes lépteken túli megjelenésének terepét a jelentik a folyóiratok. 1945 előtt ennek legfőbb művelője a Tér és Forma folyóirat szerkesztősége volt, melynek tagjai szisztematikusan igyekeztek bemutatni olvasóik számára a nyugat-európai építészet eredményeit. Magyarország szovjetizálódásának előrehaladtával csökkent a szakmai folyóiratok száma és a szakmai diskurzus tágassága. Az 1940-es évek végétől Nyugat-Európa mint viszonyítási alap eltűnt az építészeti folyóiratokból, illetve szerepe a rossz megoldások megtestesítésére korlátozódott.

A nyugat-európai transzferek ugyan kevésbé voltak nyíltak és a nyilvános diskurzusban a Szovjetunió szerepe folyamatosan erősödött 1945 után, de a szakmai diskurzusok elemzése egyértelműen bizonyította, hogy a problémák megnevezése, a szóhasználat a nyugat-európai modern építészeti mozgalomhoz volt köthető. Ennek legfőbb oka, hogy a háború utáni építészet vezető pozícióit (egyetemek, minisztérium, folyóiratok) szinte kizárólagosan a modern építészeti mozgalomhoz kötődő építészek töltötték be. Ez a helyzet nem változott a „nagy építészeti vita” után sem, amely szocialista realista stílusú tervezést írt elő minden építész számára. A modern mozgalomhoz tartozó építészek pozícióban maradása okozta azt, hogy az építészeti, urbanisztikai problémákról folyó szakmai

eszmecserék csak a felszínen váltak sztálinistává. Tovább erősítette ezt az a tény, hogy a vezető pozícióba kerülő építészek (pl.: Major Máté, Preisich Gábor) nem pusztán hívei voltak a modern építészeti mozgalomnak, hanem a hálózat nemzetközileg is aktív, elismert tagjai. Ennek köszönhetően kapcsolataik és érdeklődésük a korszakban folyamatosan élők voltak Nyugat-Európa irányában is.

Ezt a szellemi nyitottságot jól illusztrálta az 1951-ben alapított Magyar Építőművészek Szövetsége könyvtárának anyaga. Ennek vizsgálata világosan megmutatta, hogy a korabeli fontos nyugat-európai és észak-amerikai építészeti folyóiratok folyamatosan elérhetőek voltak az építészek számára. Természetesen voltak korlátok és kivételezett személyek, de a transzfer ebben a formában is létrejött, létrejöhetett.

A transzfer további útját az 1955-ig szovjet megszállás alatt tartott Bécs kommunista építészeivel való rendszeres találkozók jelentették. A komoly várostervezési hagyományokkal rendelkező Bécs a háború után is a nyugat-európai megközelítések, diskurzusok közvetítője volt. Az 1946-ban alapított „Der Aufbau” című építészeti folyóirat vonatkozó számainak elemzése azt is megmutatta, hogy ez az érdeklődés kölcsönös volt. A folyóirat hasábjain rendszeresen beszámoltak a magyarországi építészeti eseményekről is.

A kutatás során világossá vált az is, hogy a lakáskérdésre adott második világháború utáni válasz nem tekinthető kizárólag szocialistának. Különösen akkor nem, ha a 19. századtól folyamatosan gazdagodó baloldali lakhatási irodalom szempontjaival közeledünk a magyarországi eredményekhez. Az elkészülő títustervek, a lakhatással kapcsolatos viták, a vonatkozó rendeletek és a megépülő lakások sokkal inkább megfeleltethetők egy kispolgári ideálnak, mintsem szocialista, baloldali eszményeknek. Különösen feltűnő az, hogy az egyénnel szemben a közösségre hangsúlyt fektető ideológiát hirdető állam által épített lakások és lakótelepek alig rendelkeztek a közösségi élet számára kijelölt térrel, illetve a magánélet és a közösségi élet konfliktusából már a tervezőasztalon is minden esetben a magánélet került ki győztesen.

Ennek a kutatásnak a terméke az a tanulmány, ami családi háznak mint lakásformának a helyét vizsgálja a lakástámogatási rendszerben nyugatnémet-magyar összehasonlításban. Ez a téma különösen azért érdekes, mert a modern építészet számára az emberek „vélt” és „valódi” igényei közötti feszültség egyik legjellemzőbb példája a családi ház volt. A „modern” és a „tradicionális” építészet közötti frontvonal is itt húzódtott. Némileg sarkítva az álláspontokat, úgy fogalmazhatnánk, míg a tradicionális építészet hívei a családi házat tekintették a „lakozás” természetes formájának, addig a modern építészet számára a családi ház csak a félreismert igények és lehetőségek eredménye és következménye volt. Számukra a

társasház jelentette az ideális lakásformát. 1945 után a lakhatás kérdéseiben döntő személyek Magyarországon szinte kivétel nélkül a modern építészeti mozgalomhoz tartoztak. Ennek köszönhetően az ideális lakásról, lakhatásról folyó szakmai diskurzus a modern építészet fogalmaival és doktrínái között folyt. Ebből fakadóan a családi ház csak mint szükséges rossz, esetleg a sokgyermekes családok számára alkalmas lakásforma jelent meg a korabeli szakirodalomban. Semmiképpen sem olyan lakásformaként azonban, ami állami támogatásra méltó, és ami a társadalmi kohézió újrateemtésének eszköze lehetne. Az NSZK-ban az elitpozíciók magyarországihoz hasonló monopolizálása nem történt meg, ennek köszönhetően a családi ház ugyan éles viták tárgya volt, de megítélése semmi esetre sem volt egyoldalúan negatív, így a lakáspolitikai státusza is sokkal kiegyenlítettebb volt, mint Magyarországon.

Áttérve a fogyasztói kultúra változásaira, kétségtelen a fogyasztáspolitikai kiemelkedő jelentősége a fogyasztási minták, s a fogyasztói kultúra alakításában a második világháború utáni Magyarországon és általában Kelet-Közép-Európában. Ezek az országok a fogyasztáspolitikában több szempontból eltérő utat követtek, de a fogyasztás erős átpolitizáltsága a régió kommunista rendszereinek közös vonása volt. Ennek alapvető oka az volt, hogy az államosítások, az ár- bér- és más szabályozások révén az állam mindenre kiterjedő felelősséget vállalt a lakosság anyagi javakkal való ellátásáért ezekben az országokban. Emiatt a lakosság számára az árak és más a fogyasztás szempontjából releváns tényezők úgy jelentek meg, mint amelyek megváltoztatása egyszerűen politikai döntés kérdése. A fogyasztás átpolitizáltsága emellett a hivatalos ideológiából is következett. A rezsimek fontos üzenete volt, hogy a dolgozók életszínvonala folyamatosan emelkedik. Mindez növelte a fogyasztói aspirációkat, de a minőségi javak és szolgáltatások hiánya nyilvánvalóan frusztrálta a fogyasztókat.

A politika befolyása mindenekelőtt a javak elosztásában érvényesült. Az uralkodó, hivatalosan deklarált elv a “mindenkinek teljesítménye szerint” volt, vagyis a munkateljesítmény dominált. Ennek a megfontolásnak tényleges érvényesülése mindazonáltal nem volt magától értetődő. A teljesítmény mérése csak a munkaerőpiacon keresztül volt lehetséges, mely nyilvánvalóan torzította az elv megvalósulását. Ráadásul egyes társadalmi csoportok privilegizált helyzetben voltak, s a politikai érdekek és a hatalmi hierarchiában elfoglalt hely is befolyásolta a javakból való részesedést. Ugyancsak jelentős befolyással bírt a társadalmi egyenlőség elve, mely nyilvánvaló konfliktusban volt az előzőleg említett meritokratikus elosztási megfontolásokkal. Annyiban azonban érvényesült az egyenlőség elképzelése, hogy a nagy jövedelemkülönbségeket elfogadhatatlannak tartotta a hivatalos ideológia, s ennek megfelelően igyekeztek ezek kialakulását megakadályozni.

A lakosság oldaláról szemlélve az így kialakult rendszert azt láthatjuk, hogy a fogyasztás az átlagpolgár számára a szélesebb politikai sérelmek és a rendszer kritikájának fókuszává vált ezekben a társadalmakban, ahol a közvélemény és a civil társadalom elnyomás alatt állt, s a politikai bírálatokat nem engedték megjelenni. A fogyasztás több tekintetben a polgári jogok és a politikai ellenzékiesség pótlékává lett, s egy forró, nagy figyelmet kiváltó és átpolitizált területté vált Kelet-Közép-Európában az 1950-es évektől.

A “rendszert” egészében nem lehetett bírálni, de a durva bolti eladókat, vagy a rossz minőségű kabátokat igen. A sztálinista rendszerek bukása után a sajtóban rendszeresen és nagy számban közöltek glosszákat, olvasói leveleket és más cikkeket szerte a régióban, melyek a fogyasztók ilyen sérelmeit taglalták. A fogyasztás nagy jelentőségű volt a politikai gyakorlat és a lakosság számára, mivel a rendszerek ezen a téren sokkal inkább hajlottak a kompromisszumra, mint a politikai hatalomhoz közvetlenül kötődő területeken – például a sajtószabadság terén. A fogyasztók közvetlen érdekvédelmére Lengyelországban 1981-ben fogyasztói mozgalom is létrejött (Federacja Konsumentów), s Magyarországon is voltak hasonló törekvések, ahol fogyasztóvédelmi folyóirat is megjelent „Nagyító” címmel. Ezért a magasabb szintű fogyasztás akadályát sokkal inkább a gazdasági, mint a politikai kényszerek jelentették.

A fentiekben leírt fogyasztáspolitikai negatívan hatott a kommunista rendszerek stabilitására, azonban önmagában nem veszélyeztette azok létét. Az 1960-as évektől az életszínvonal már elérte azt a szintet Kelet-Közép-Európában, hogy a lakosság nagyobb része kielégíthette alapvető szükségleteit, majd a következő évtizedben fokozatosan a kevésbé alapvető áruk és szolgáltatások is elérhetőbbé váltak. Ennek ellenére a lakosság fogyasztással való elégedettsége nem nőtt, az 1980-as években pedig egyenesen csökkent. Ez főként azzal magyarázható, hogy az életszínvonal ugyan összességében emelkedett, de annál gyorsabban fokozódtak a lakosság ezzel kapcsolatos aspirációi, vagyis szélesedett a kettő közötti szakadék.

Az aspirációk és a tényleges fogyasztás közötti rés növekedése több okra vezethető vissza. Az alapját a kelet-közép-európai és a fejlett ipari államok, s különösen a nyugat-európai országok között a fogyasztás terén kialakuló divergencia jelentette. Nem egyszerűen gazdaságilag maradtak le mindinkább a kommunista országok Nyugat-Európa mögött, hanem a magas felhalmozási ráta, a beruházások sajátos belső szerkezete következtében a fogyasztás terén még inkább fokozódott a hátrányuk.

Emellett a fogyasztás növekedésével, s az alapvető szükségletek kielégítésével a lakosság új, differenciáltabb igényei jelentek meg. A jó minőségű, divatos ruházat,

lakásfelszerelés, külföldi utazás és más hasonló magas színvonalú árucikkek és szolgáltatások mind ezek közé tartoztak. A központi irányítás alatt működő vállalatok azonban tömegáruk előállítását preferálták, s nem tudták biztosítani az előbbieket elfogadható kínálatát.

A nagyban növekvő fogyasztói aspirációk további jelentős oka volt az, hogy a javak és szolgáltatások hiánya hatott a lakosság értékvilágára is. Általános tendenciaként jellemző volt az anyagi szükségletek és igények kielégítésének előtérbe kerülése más igényekkel szemben, mely megfelelt a szükségletek kielégítésének ismert Maslow-i hierarchiájának. Ez különösen jellemző volt a kelet-közép-európai kommunista társadalmak kezdeti időszakában, amikor egyrészt a háborús újjáépítés és a gyors iparosítás nagy erőforrásokat vont el a fogyasztástól, másrészt az új gazdasági rendszer következményei már teljes egészében érvényesültek. De szintén erősen jelentkezett ez a tendencia a késői kommunista időszak válságos szakaszaiban is, mint például a politikai és gazdasági válság által egyaránt érintett Lengyelországban az 1980-as években, a korábbinál rosszabb áruellátás és a jegyrendszer idején. A materialista értékorientáció szívósságához hozzájárult a diktatórikus hatalomgyakorlás is, mely akadályozta az alternatív életformák terjedését, s ezzel a nem-materiális vagy a posztmaterialista értékvilág diffúzióját.

A fogyasztói célok előtérbe kerülését segítette a kommunista ideológia és a rendszerek idővel egyre nyilvánvalóbbá váló kudarca. Egyrészt az ideológia egalitáriánus üzenetei hozzájárultak a fogyasztási aspirációk fokozódásához – természetesen különösen az alacsonyabb képzettségű és jövedelmű rétegekben. A társadalmi egyenlőség mint érték és cél hangsúlyozása ugyan idővel halványult, de nem tűnt el, s maradandó nyomokat hagyott ezen társadalmi csoportok saját elérhető életszínvonalukról alkotott elképzeléseiben. Másrészt az ideológia ugyan mindvégig hangsúlyozta a közösségi célok elsődlegességét, de ezek a társadalmi önszerveződést akadályozó, a centralizációt minden tekintetben előtérbe helyező diktatórikus gyakorlatban egyre inkább háttérbe szorultak és hiteltelenedtek.

A fogyasztás mindennapi gyakorlatában is erős hatása volt az ideológia materializmusának. A társadalmi célok között kitüntetett szerepet kaptak a termelés növelésére, az életszínvonal javítására vonatkozó elképzelések, melyek rendszerint hosszú távú ígéretek formáját öltötték. A hruscsovi időszakban nem csak általánosságban volt szó a Nyugat gazdasági utoléréséről, hanem erre vonatkozóan konkrét céldátumokat is megjelöltek: 1960 körül például gyakran 1980-ra tették ezt. Propagandaanyagok tömege hirdette azt, hogy erre az időpontra igen magas életszínvonalat érnek el az európai kommunista országok, mely például lehetővé teszi a legtöbb alapvető szolgáltatás és sok áru ingyenessé tételét is. Idővel mindinkább nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a rendszerek nem tudják teljesíteni saját

ígéreiteket. Ráadásul elbuktak azok a nagyobb átalakításukat célzó forradalmi vagy reformkísérletek is, melyek a jövőben reményt adhattak volna a lakosság szükségleteinek magasabb színvonalú kielégítésére. Az 1970-es évektől a rezsimek erőfeszítései már sokkal inkább a túlélésre, s nem hosszú távú történelmi küldetésük beteljesítésére irányultak. A politikát eluráló pragmatizmus nem csak az eredeti társadalomátalakítási célok feladásának implicit beismerését jelentette, de a nyugati fogyasztói társadalmak utolérésének reménytelenségét is. Az ideológiai vákuum mellett értékválság alakult ki, mely szintén ösztönözte a fogyasztói attitűdök előtérbe kerülését a lakosság körében.

Az aspirációk alakulásában elsősorú szerepe volt a nyugati társadalmak növekvő demonstrációs hatásainak. A kelet-közép-európai országokban a sztálinizmus végével fokozatosan mérséklődött az elszigeteltség, s a lakosság mind több információhoz jutott a nyugati fogyasztói társadalmakról. A turisztikai kapcsolatok, a filmek és újságok, de különösen a Kelet-Közép-Európába eljutó nyugati termékek – a gépkocsiktól a ruházatiig – mind-mind közvetítői voltak ezeknek az információknak. A „nyugati mágneses mező” hatása különösen érvényesült a Nyugathoz közel elhelyezkedő, s az 1960-as évektől politikailag gazdaságilag nyitottabbá váló országok – mint Magyarország és Lengyelország – esetében.

A generációváltások szintén jelentősen hatottak a fogyasztói aspirációk alakulására. Bár az életkor szintén a fogyasztást jelentősen befolyásoló tényező, az eddigi kutatás nem megfelelően vette figyelembe azt, hogy a generációváltások miként hatottak a fogyasztási mintákra Kelet-Közép-Európában, jóllehet ezek az aspektusok jelentősek a fogyasztás államszocializmus alatti szerepének és a rendszerek általános dinamikájának megértése szempontjából.

Az 1960-as években a kelet-közép-európai országokban a fiatalok olyan új csoportja jelent meg, amely az előző generációnál nagyobb figyelmet fordított a fogyasztásra. Tagjai kiemelten törekedtek a divat követésére, hogy ezáltal is kifejezzék új és sajátos ifjúsági kultúrájukat, másrészt azon termékek megszerzésére, melyek autonómiát és mobilitást biztosítottak számukra. Ez – hasonlóan nyugati társaikhoz – megnyilvánult olyan termékek vásárlásában, mint a motorkerékpár, hanglemez, tranzistoros rádió vagy magnetofon, és a sajátos szórakozási igényekben is (pl. rock-koncertek). Így az 1960-as években húszas életéveiben járó generáció jóval távolabb került fogyasztási gyakorlatában az aszkétikus kommunista fogyasztási ideáltól, mint szüleik generációja.

A kétségkívül létező nyugati párhuzamok nem leplezhetik el a lényeges eltéréseket Kelet-Közép-Európa és Nyugat-Európa között az értékváltozások terén, melyek szintén erősítették a fogyasztói aspirációkat. A háború utáni Nyugat-Európában a fiatalabb

korosztályokban a posztmaterialista értékorientáció felé való eltolódás figyelhető meg, mely elsősorban a növekvő anyagi jólétből és anyagi biztonságból származott. Kelet-Közép-Európában ellenben nem jelentkezett a posztmaterializmus térhódítása. Sőt, több tekintetben ezzel ellentétes értékváltozások láthatóak, melyek az anyagi értékek és a fogyasztás felértékelődését jelentették.

Összességében a fogyasztói aspirációk és a valós lehetőségek közötti táguló szakadék volt az a tényező, mely a fogyasztáspolitikai alakulását döntően megszabta Magyarországon az 1950 utáni évtizedekben. Erre reagált a gazdaságpolitika az irányváltással az 1950-es évek végétől, de ez a válasz csak erősen korlátozott sikerű lehetett a politikai és gazdasági rendszer állítottak korlátok miatt. Bár a fogyasztás színvonala összességében javult az 1950 utáni évtizedekben, a fogyasztók elégedettsége azonban nem nőtt ezzel párhuzamosan, a korszak vége felé pedig egyértelműen csökkent. A fogyasztás terén mutatkozó feszültségek ily módon az aspirációk növekedésén keresztül járultak hozzá a kommunizmus bukásához. A növekvő fogyasztói aspirációk mellett a kommunista állam mindent átfogó, a fogyasztási javak biztosításának felelősségével is járó volta, annak minden belső konfliktusával eredményezte az rendszerek összeomlását.

II.

A munkatervben szereplő publikációs vállalásainkat messzemenően teljesítettük, sőt, több tanulmányt publikáltunk, mint azt eredetileg terveztük: 2 önálló kötetünk is megjelent, illetve hamarosan megjelenik, noha ezek nem szerepeltek a vállalásokban. A projekt során eddig összesen 32 publikációnk jelent meg vagy áll közvetlenül megjelenés előtt. Ezek között szerepelnek az említett könyvek: Keller Márkus: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2017. 252 p.; Tomka Béla: *Austerities and Aspirations: A Comparative History of Growth, Consumption and Quality of Life in East Central Europe since 1945* c. munkáját a Central European University Press adja ki 462 oldal terjedelemben, megjelenésének várható időpontja 2020. március. <http://ceupress.com/book/austerities-and-aspirations>.

Utóbbi kötet részletesen tárgyalja a fentiekben jelzett transzferek kérdését a fogyasztói kultúra terén Magyarországon és a többi kelet-közép-európai országban 1945 után. Keller Márkus tanulmányaiban különös hangsúlyt kaptak a lakásépítés területén megfigyelhető transzferek Magyarországon az 1950-es és az 1960-as években. Bódy Zsombor több írásában

foglalkozott a szociálpolitikai intézmények transzferjelenségeivel Magyarországon a 20. században, beleértve annak első évtizedeit és a második világháború utáni évtizedeket is.

Publikációink közül kiemeljük továbbá az *Aetas* 2019. évi 4. számát, melyet Tomka Béla szerkesztett „Transzferek a 20. századi Magyarországon” címmel, s tartalmazza a projekt résztvevőinek következő tanulmányait: Bódy Zsombor: A magyar szociálpolitika nemzetközi beágyazottsága: tudástranszfer és eredményei Magyarországon 1945 előtt. *Aetas*, 34. évf. (2019) 4. szám.; Keller Márkus: Keller Márkus: A családi ház a magyar lakáspolitikában a második világháború után: transzfer, átvétel, hibridizáció, *Aetas*, 34. évf. (2019) 4. szám.; Tomka Béla: Fogyasztás a második világháború utáni Kelet-Közép-Európában: politikai meghatározók és transznacionális hatások, *Aetas*, 34. évf. (2019) 4. szám.

Vonatkozó nemzetközi publikációink közül kiemeljük a következőket: Tomka Béla: Consumption and Leisure in 20th Century Central and Eastern Europe, In W. Borodziej, S. Holubec and J. von Puttkamer, eds., *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe*, vol. 1, London and New York: Routledge, 2019. 84 pp.); Tomka Béla and Stanislav Holubec: Population and Family in 20th Century Central and Eastern Europe, In W. Borodziej, S. Holubec and J. von Puttkamer, eds., *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe*, vol. 1, London and New York: Routledge, 2019. 72 pp.); Tomka Béla: Lebensstandard und Konsum im 19. und 20. Jahrhundert (forthcoming in Ulf Brunnbauer, Hrsg., *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas, Band 6: Wirtschaft und Gesellschaft in Südosteuropa von 1800 bis zur Gegenwart*, 2020, ca. 25 pp.)

A munkatervnek megfelelően 2018. szeptember 25-én műhelyvitát rendeztünk a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen a következő címmel: “Intézményi és kulturális transzferek a 20. századi Magyarországon”. Külföldi tudományos centrumokban is megvitattuk kollégákkal kutatásunk módszereit és eredményeit (pl. Prof. Hartmut Kaelble, Berlin, Humboldt Universität). Emellett több konferencián előadtunk a projekt témájában, melyek közül itt a következőket emeljük ki: Keller Márkus: A hatvanas évek mint emlékezeti hely, Emlék – Emlékmű – Műemlék. Tudományos ülészak, Országos Széchényi Könyvtár, 2018. november 23.; Keller Márkus: Wohnungsfrage, Urbanität, Experimente nach 1945, Sozialgeschichte Ungarns in vergleichendr Perspektive, Universität Wien, 13. Mai 2019.; Keller Márkus: Sozialistisches Wohnen? – Herrschaft, Widerstand und Kompromiss, Contemporary History as a History of Intervention, 9–11. Mai 2019, Aula am Campus der Universität Wien.; Keller Márkus: Tervezésből termelés. Építészet és építészek 1945 után, Lakhatás: aktorok és attitűdök, Blinken OSA Archívum, 2019.09.13.; Keller Márkus: Az

újjáépítés társadalomtörténeti háttere. Az építészek szerepe. Változatok az újjáépítésre – kiállítás és szakmai est, Magyar Építőművészek Szövetsége, 2019. 10. 30.

A vonatkozó publikációk részleteit az NKFI elektronikus rendszerében rögzített jegyzék tartalmazza.